

نقش امامان جمعه در مبارزه با مفاسد اجتماعي از منظر فقهي

رضا حق پناه^۱ | روح الله توکلی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه علوم قرآنی و حدیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران؛ استاد درس

خارج، حوزه علمیة خراسان، مشهد، ایران. رایانامه: haghpanah@razavi.ac.ir

۲. دانش آموخته سطح ۴، حوزه علمیة خراسان، مشهد، ایران. رایانامه: roholla@gmail.com

چکیده

انسان به این لحاظ که موجودی اجتماعی و مدنی بالطبع می باشد، ناگزیر از زندگی اجتماعی است، اما ناگفته روشن است که تضاد منافع در اجتماع، بروز اصطکاک و چالش های اجتماعی زیادی را اجتناب ناپذیر می کند که ممکن است جامعه را ناامن کند و آسایش لازم را از جامعه سلب نماید. شریعت مقدس اسلام که سخت به این بعد از ابعاد زندگی پیروان خود توجه دارد، با توجه به بروز خطر و چالش های مشکل آفرین در زندگی اجتماعی بسترهای کارآمد فراهم آورده و در مقابله با خطرات احتمالی در جامعه راهکارهایی موثر ارائه داده است. یکی از این بسترها دستور به برگزاری اجتماع هفتگی در قالب نماز جمعه است تا خطبای جمعه که مورد اعتماد جامعه می باشند، از طریق تریبون عمومی بتوانند مردم را به اجرای قوانین و اطاعت از دستورات الهی توصیه نمایند و زیان های قانون شکنی و نافرمانی از دستورات اجتماعی اسلام را که بروز مفاسد را اجتناب ناپذیر می کند، گوشزد نمایند، اما اینکه مشکل چیست و مفاسد اجتماعی کدامند؟ و امامان جمعه در راستای رسالت سنگین خود، در مقابله با این مفاسد چه وظایفی دارند و در چه بستری می توانند با این مفاسد مبارزه کنند، دو پرسش اساسی است که این نوشته با بهره گیری از منابع فقهي و با شیوة توصیفی - تحلیلی توانسته است این پرسش ها را پاسخ دهد و به این نتیجه دست یافته که امامان جمعه در مبارزه و مقابله با مفاسد اجتماعی نقش برجسته و بارزی دارند و این وظیفه ای است که فقه بر اساس آموزه های قرآنی و روایی بر عهده آنان نهاده است.

کلیدواژه ها: امامان جمعه، امر به معروف و نهی از منکر، مبارزه با مفاسد اجتماعي از منظر فقهي

مقدمه و طرح مسئله

شریعت مقدس اسلام به سه اجتماع بزرگ اهمیت می‌دهد: اجتماعات روزانه که از نماز جماعت در سطح محلات حاصل می‌شود، اجتماع هفتگی که در مراسم نماز جمعه هر شهر جلوه می‌کند. و اجتماع سالانه که از اجتماع انبوه حاجیان در مراسم حج تشکیل می‌گردد، و در این میان نماز جمعه بسیار مهم است و به لحاظ نفی و اثبات آثار بی‌شماری به جای می‌گذارد. زیرا در این مراسم هفتگی است که خطیب جمعه می‌تواند با استفاده از تریبون نماز جمعه پیامهای سازنده را به مخاطبان خود ابلاغ نماید و هر جا که لازم باشد با برخورداری از حمایت‌های مردمی و حاکمیت، به متخلفان و کسانی که به مفاسد اجتماعی دامن می‌زنند هشدار دهد. این همان است که امام رضا^{علیه السلام} در اشاره به جایگاه نماز جمعه و اشاره به وظایف خطیب جمعه فرمود:

فإن قيل: فلم جعلت الخطبة؟ قيل لأن الجمعة مشهدة عامم، فأراد أن يكون للأمر سبب إلى مواعظهم و ترغيبهم في الطاعة و ترهيبهم من المعصية و توقيفهم على ما أراد من مصلحة دينهم و دنياهم و يخبرهم بما ورد عليهم من الآفاق و من الأحوال التي لهم فيها المصرة و المنفعة؛ (صدوق، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۲۶۵) اگر گفته شود: چرا خطبه در نماز جمعه قرار گرفته است؟ گفته شده که روز جمعه قرارگاه عموم مردم است. اسلام خواسته تا امیر، وسیله‌ای برای پند و اندرز آنان داشته باشد و مردم را به طاعت، تشویق کند و از معصیت، برحذر دارد و از تصمیم خود درباره مصالح دین و دنیای ایشان آگاه سازد و از آنچه از گوشه و کنار می‌رسد و حوادثی که در آن‌ها برای مردم سود و زیانی هست، خبر دهد.

با توجه به این حدیث شریف و دیگر آموزه‌های مشابه که بیان‌کننده جایگاه خطیب نماز جمعه است تا حدودی ضرورت نقش آفرینی او را در مبارزه با مفاسد و ناهنجاری‌های اجتماعی که سلامت و امنیت جامعه را تهدید می‌کند، روشن می‌کند، اما پیش از آنکه به نقش خطیب جمعه در مبارزه با مفاسد اجتماعی پرداخته شود نگاهی اجمالی به برخی مباحث مقدماتی یک ضرورت است که به اختصار انجام می‌شود.

۱. پیشینه تحقیق

نماز جمعه عبادتی ذو ابعاد است که به لحاظ فضیلت، احکام، جنبه‌های تاریخی، آثار تربیتی و اخلاقی و مانند آن، جای بحث و گفت‌وگوی بسیار دارد. از این رو، پیرامون موضوعات مرتبط به این فریضه تاکنون ده‌ها رساله و کتاب منتشر شده است که نشانگر تنوع موضوعات مرتبط با نماز سیاسی عبادی جمعه است. کتاب «آثار تربیتی و اخلاقی نماز جمعه در منابع تفسیری و روایی» از عبدالمؤمن امینی؛ کتاب «نماز جمعه، نظرات احکام و فضیلت آن» از محمدرضا عطایی،

مقاله «عبادت برتر و اسرار آن» از محمود لطیفی، مقاله «نقش و تأثیر خطبه‌های نماز جمعه در اداره عمومی» از انصاری و جاسبی؛ از جمله این آثار می‌باشند، اما همان‌طور که روشن است هیچ یک از این آثار به رسالت امامان جمعه در تقابل با مفاسد اجتماعی پرداخته‌اند و راهکارهایی که امامان جمعه را در اصلاح جامعه کمک می‌کند، ارائه نکرده‌اند. این تحقیق که نگاهی نو به نقش امامان جمعه در مبارزه با مفاسد اجتماعی دارد، توانسته رسالت این امامان را در تقابل با مفاسد اجتماعی تبیین نماید. سخن یکی از پژوهشگران معاصر گواهی بر این ادعاست که می‌گوید: «با اینکه از دوره صفویه تا دوره معاصر بیش از ۱۵۰ رساله حول محور نماز جمعه نوشته شده، ولی عمده آن‌ها پیرامون وجوب عینی یا تخییری این عمل عبادی است، ولی هیچ یک از نویسندگان متعرض وظایف امام جمعه در مبارزه با مفاسد اجتماعی نشده‌اند. (جعفریان، ۱۳۸۱ش، ص ۵۵-۵۶) بنابراین، می‌توان گفت: این نوشته به معنای مصطلح پیشینه خاصی ندارد و از نوآوری خاصی برخوردار است.

۲. نگاهی کلی به ساختار نماز جمعه

نماز عبادی - سیاسی جمعه ساختار مخصوص به خود دارد. از این رو، نگاهی اجمالی به ساختار این نماز امری بایسته است که در این مبحث به اختصار ذکر می‌گردد:

الف: جایگاه معنوی و سیاسی نماز جمعه

نماز جمعه در میان دیگر امور عبادی، هم به لحاظ عبادی و هم به لحاظ سیاسی جایگاه مخصوص به خود دارد که اندکی از آن در آموزه‌های اسلامی انعکاس یافته است. قرآن کریم که در سفارش به شرکت در نماز جمعه واژه «فاسعوا» را به کار برده است حاکی از جایگاه بلند عبادی - سیاسی نماز جمعه است که فرمود: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ﴾^۱ ای کسانی که ایمان آورده‌اید آنگاه که در روز جمعه برای نماز ندا سر داده شد، به سوی ذکر خدا بشتابید و داد و ستد را وا نهید.

این در حالی است که پیامبر خدا ﷺ در توصیه به دیگر نمازها از واژه بشتابید استفاده نکرده، بلکه برای شرکت در دیگر نمازها توصیه فرموده که شتاب نکنید و آهسته گام بردارید، چنانکه فرمود: إِذَا أَقِمْتَ الصَّلَاةَ فَلَا تَأْتُوهَا وَ أَنْتُمْ تَسْعَوْنَ، إِنَّهُمَا وَأَنْتُمْ تَمْسُونَ وَعَلَيْكُمْ السَّكِينَةُ؛ (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۱۴؛ نجفی، ۱۳۶۵ش، ج ۱۱، ص ۳۲۸؛ سیوطی، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص ۷۴) هنگامی که نماز (نمازهای یومیه) برپا شود، برای شرکت در آن شتاب نکنید، بلکه با آرامش گام بردارید.

اکنون که سخن از مقایسه میان نماز جمعه و دیگر نمازها به میان آمد، سرآمد است که در تکمیل این مقایسه نکاتی یادآور گردد که بیانگر عظمت و جایگاه بلند نماز جمعه می‌باشد:

۱. نماز جمعه تنها نمازی است که یکی از سوره‌های قرآن به این نماز اختصاص یافته و خداوند در این سوره، ضمن

تشریح نماز جمعه، به برخی از احکام آن اشاره فرموده است. (سوره جمعه/ ۹-۱۱)

۲. نماز جمعه تنها نمازی است که واجب است با جماعت اقامه شود: فلا تصح الجمعة فرادی (خمینی، روح الله،

۱۴۳۴ق ج ۱، ص ۲۳۲)

۴. نماز جمعه تنها نمازی است که در فقه شیعه برای برپایی دو نماز جمعه فاصله معینی شرط گردیده است (حسینی عاملی، بی تا، ج ۲، ص ۱۳۰-۱۳۵؛ نجفی، ۱۳۶۵ش، ج ۱۱، ص ۲۴۵)، این بدین سبب است که نماز جمعه، مظهر شکوه امت اسلامی است و لذا باید میان محل برگزاری دو نماز جمعه، آن فاصله معین رعایت شود تا مردم بر دو بخش تقسیم نشوند و شکوه این فریضه حفظ شود. از این رو، اگر دو نماز جمعه در محدوده‌ای کمتر از مسافت تعیین شده برگزار شود، هر دو نماز باطل خواهد بود (خمینی، روح الله، ۱۴۳۴ق ج ۱، ص ۲۳۲)

۵. نماز جمعه تنها نمازی است که از یکسو ایراد دو خطبه از ارکان نماز محسوب می‌گردد (محقق حلی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۷۴؛ نجفی، ۱۳۶۵ش، ج ۱۱، ص ۲۲۳) و از دیگر سو بر نمازگزاران لازم است که به این خطبه‌ها گوش دهند (حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۹۵؛ بنی‌هاشمی، ۱۳۷۸ش، ج ۱، ص ۸۸۸).

۶. نماز جمعه تنها نمازی است که لازم است توسط خود حاکم اسلامی برگزار گردد یا توسط کسی که از سوی او به سمت امامت این نماز منصوب گشته باشد (نجفی، ۱۳۶۵ش، ج ۱۱، ص ۱۵۴؛ خمینی، ۱۳۷۲ش، ج ۱، ص ۲۶۸) که حاکی از برخورداری خطیب جمعه از قدرت حاکمیت است.

۷. نماز جمعه تنها نمازی است که در آن، عبادت با سیاست گره خورده است؛ زیرا افزون بر اینکه لازم است خطیب جمعه از سوی حاکمیت و در زمان ما از سوی ولی فقیه تعیین گردد (خمینی، ۱۳۷۲ش، ج ۱، ص ۲۶۸) او وظیفه دارد، در خطبه‌های خود افزون بر توصیه به تقوا و بیان معارف دین، مسائل سیاسی جاری در جهان اسلام را نیز تحلیل نماید و مخاطبان خود را به مسائل روز آگاه سازد (خمینی، روح الله، ۱۴۳۴ق ج ۱، ص ۲۳۴) که بعد سیاسی و عبادی بودن این نماز را می‌رساند.

۸. نماز جمعه تنها نمازی است که امام این فریضه در حال ایراد خطبه باید سلاح در دست داشته باشد یا بر اساس برخی منابع فقهی بر کمان یا عصایی تکیه نماید: «و يَتَوَكَّأُ عَلَى قَوْسٍ أَوْ عَصَا» (طوسی، ۱۴۰۱ق، ج ۳، ص ۲۴۵؛ حکیم، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۴۴)

۹. نماز جمعه تنها نمازی است که با شنیدن ندای نماز جمعه، بر مسلمانان لازم است از هر نوع داد و ستدی دست بردارند و خود را به نماز برسانند: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ ... وَ ذَرُوا الْبَيْعَ ذَالِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ» (سوره جمعه/ ۹)

۱۰. نماز جمعه تنها نمازی است که در بیان اهمیت آن گفته شده عدم شرکت بدون عذر در آن نفاق تلقی می‌گردد:

مَنْ تَرَكَ ثَلَاثَ جُمُعَاتٍ مِنْ غَيْرِ عَذْرِ كُتِبَ مِنَ الْمُنَافِقِينَ» (حر عاملی، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۵۰)

۱۱. نماز جمعه نمازی است که امام آن افزون بر داشتن شروط لازم برای امامت جماعت مانند ایمان (نجفی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱۳، ص ۲۷۳) عقل، (همان، ص ۳۲۳)، بلوغ، (همان، ص ۳۲۵) عدالت (همان، ص ۷۵) و حلال‌زادگی، (همان، ج ۱۳، ص ۳۲۴؛ بنی‌هاشمی، ۱۳۷۸ ش، ج ۱، ص ۸۷۲-۸۷۳)، باید واجد شرایطی دیگر نیز مانند شجاعت، صراحت در بیان مطالب، آشنایی با مصالح اسلام و مسلمانان و رسا بودن گفتار باشد (خمینی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۰۹).

پس از آگاهی اجمالی از جایگاه رفیع نماز جمعه می‌توان به سخنان بلند و ارزشمند فقیه بزرگ امام خمینی پی برد که از نماز جمعه با تعابیری بسیار بلند و حساب‌شده یاد کرده است. «دژ محکم»، «سنگر اسلامی»، «نمایش قدرت سیاسی و اجتماعی اسلام» (خمینی، ۱۳۸۶ ش، ج ۹، ص ۴۹۲) «فریضه الهی» (همان، ج ۱۰، ص ۱۲۵) «امر مهم» (همان، ج ۱۸، ص ۴۲۵) «در رأس همه امور» (همان، ج ۱۸، ص ۱۹۵) «پایگاه بزرگ سعادت و سیاست اسلام» (همان، ج ۲۰، ص ۲۸۷) «یکی از برکات بسیار عظیم اسلام» (همان، ج ۱۷، ص ۱۰۴)، و مانند آن از جمله این تعابیر بلند است.

حضرت امام در سخنی دیگر در حکم یکی از امامان نماز جمعه تهران، همگان را به جایگاه بلند نماز جمعه توجه داده، می‌گوید: «ملت گمان نکند که این یک نماز عادی است» (به تاریخ ۱۳۵۸/۶/۲۱)

آیت الله خامنه‌ای نیز در دیدار با امامان جمعه سراسر کشور فرمودند: «نماز جمعه یک قرارگاه است، قرارگاه ایمان، تقوا، بصیرت و اخلاق... نماز جمعه قلب فرهنگی هر شهر است. نماز جمعه مرکز هدایتگری است، این هدایتگری صرفاً سیاسی نیست، بلکه هدایتگری فرهنگی است، هدایتگری فرهنگی از هدایتگری سیاسی مهم‌تر است (به تاریخ ۹۴/۱۰/۱۴).

در جمع بندی و اهمیت نماز جمعه باید یادآور شد نماز جمعه چنان مهم است که در برخی آموزه‌های اسلامی به عنوان واجب مضیق تلقی شده است. واجب مضیق آن است که مکلف وظیفه دارد از قبل مقدمات آن را تدارک نماید تا بدون فوت وقت در وقت خودش انجام شود. از این رو، در آموزه‌های اسلامی تأکید شده که برای شرکت در مراسم سیاسی - عبادی نماز جمعه لازم است از یک روز جلوتر به فکر تدارک آن باشند تا فوت نشود و در وقت خودش ادا گردد.

این را از امام باقر(ع) بشنویم که در روایت از عملکرد اصحاب پیامبر در شرکت فعال در نماز جمعه فرموده و الله لقد بلغنی أنّ اصحابَ النَّبِیِّ - صلی الله علیه و آله و سلم - كانوا یَتَجَهَّزُونَ لِلْجُمُعَةِ یَوْمَ الْخَمِیسِ لِأَنَّ یَوْمَ مَضِیقَ عَلَی الْمُسْلِمِینَ؛ (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق ج ۸، ص ۱۰۹۳؛ حر عاملی، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۴۶)، بخدا قسم شنیده‌ام که یاران پیامبر گرامی(ص) از روز پنجشنبه خود را برای نماز جمعه آماده می‌نمودند؛ چون روز جمعه برای مسلمانان فشرده است و فرصت اندک.

این جایگاه رفیع نماز جمعه به امامان جمعه این فرصت و امکان را می‌دهد که مفسد و آسیب‌های اجتماعی رصد کند و در صدد مقابله و ریشه کن نمودن آنها برآید.

ب: خطیب جمعه

فریضة سیاسی - عبادی نماز جمعه مؤلفه‌هایی دارد که هر کدام در تحقق این فریضة نقش خاصی را ایفا می‌کنند، یکی از مؤلفه‌های این نماز، خطیب جمعه است که به لحاظ تقوا، دانش، ویژگی‌های شخصیتی، موقعیت اجتماعی، جهت‌گیری سیاسی، داشتن ارتباط با حاکمیت، برخورداری از سلامت جسمانی و مانند آن شرایط مخصوص به خود دارد که در جای خودش بحث شده است. در این باره تنها به سخنی از امام خمینی بسنده می‌شود که در اشاره به وظیفه خطیب جمعه می‌گوید:

سزاوار است که امام جمعه در ضمن خطبه‌هایش آنچه را که به مصلحت دین و دنیای مسلمانان است بیان کند و از آنچه که در کشورهای اسلامی و غیر اسلامی می‌گذرد و به زیان یا سود آنان است و آنچه که مسلمانان در زندگی دنیوی و اخروی به آن نیاز دارند مطلع سازد و از امور سیاسی و اقتصادی که در استقلال و آزادی آنان دخالت دارد و چگونگی رفتار آنان با سایر ملت‌ها سخن بگوید و آنان را از مداخله دولت‌های ظالم و استعمارگر در امور سیاسی و اقتصادی که منجر به استعمار و استثمار آنان است، آگاه گرداند (خمینی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۴۵)

ج: خطبه‌ها

یکی از مؤلفه‌های نماز جمعه خطبه‌های آن است که خطیب جمعه وظیفه دارد آن را پیش از خواندن نماز ایراد نماید. جایگاه این دو خطبه در نماز چنان است که جایگزین دو رکعت نماز می‌شود. لاجمعة الا بخطبة و انما جعلت رکعتین لِمکان الخطبتین» (محقق بحرانی، بی تا، ج ۱۰، ص ۸۱؛ بروجردی، بی تا، ج ۶، ص ۷۴)

خطبه‌ها که در نماز جمعه از مهم‌ترین اجزای آن محسوب می‌گردند، به فتوای تمام مذاهب اسلامی جز برخی حنفیان که یک خطبه را کافی می‌دانند، (الکاسانی، ۱۳۹۴ق، ج ۱، ص ۲۶۲). دو خطبه می‌باشد (محقق حلی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۷۴؛ نجفی، ۱۳۶۵ش، ج ۱۱، ص ۲۲۳؛ شافعی، بی تا، ج ۱، ص ۲۷۲-۲۷۳)؛ امام جمعه وظیفه دارد در خطبه اول خدا را حمد و ثنا گوید، بر پیامبر و آل او درود فرستد و خود و دیگر شرکت‌کنندگان در نماز را به تقوای الهی دعوت نماید. و در خطبه دوم مسائل روز مسلمانان را یادآور شود و آنچه در دین و دنیای مردم موثر است و نفع و ضرر آن‌ها در آن می‌باشد با تحلیلی درست، به سمع و نظر همگان برساند و در مسائلی همچون سیاست، اقتصاد، ارتباط با ملت‌های دیگر و شیطنت‌های استعمارگران و مانند آن با مخاطبان خود سخن بگوید (خمینی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۳۴)

اهمیت خطبه‌های نماز جمعه چنان است که علت اصلی حضور مسلمانان در این نماز باشکوه استماع خطبه‌های آن است؛ زیرا این خطبه‌هاست که به بصیرت‌افزایی شرکت‌کنندگان در این نماز می‌افزاید و از مسائل جاری در جامعه اسلامی آگاه می‌گردند. امام صادق(ع) در ضرورت گوش دادن نمازگزاران به خطبه‌های نماز جمعه که حاکی از اهمیت این خطبه‌هاست، فرمود: به هنگام خطبه امام جمعه سزاوار نیست کسی سخن بگوید تا آنگاه که امام از خطبه فارغ گردد (حرعاملی، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۲۹)

به استناد این گونه احادیث است که فقها به ضرورت استماع خطبه‌ها فتوا داده‌اند و می‌گویند: نمازگزاران وظیفه دارند از انجام هر گونه عملی مانند خوردن، صحبت کردن و حتی نمازگزاردن، و مانند آن که مانع استماع خطبه‌ها می‌شود خودداری کنند (حلی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۹۵؛ بنی‌هاشمی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۸۹۲)

تقابل خطیب جمعه با مفسد اجتماعی در بستر امر به معروف و نهی از منکر

هرچند بر حسب دستورات اسلامی برای کمک به گسترش معروف‌ها و پیشگیری از رواج منکرها همه وظیفه دارند تا به معروف‌ها امر و از منکرها نهی کنند، اما در این میان خطیبان جمعه در این حوزه وظیفه سنگین‌تری بر عهده دارند. این بدان جهت است که آنان به دلیل مسئولیت اجتماعی که بر عهده دارند، برای انجام این فریضه فرصت بیشتری می‌یابند تا در بستر این فریضه دیگران را به خوبی امر کنند و از ارتکاب به منکران نهی نمایند. اما این که امامان جمعه چگونه و در چه بستری می‌توانند ایفای نقش نمایند، باید گفت: این امامان به دلیل نقش پیشوایی که دارند، برای جلوگیری از گسترش مفسد در جامعه دو وظیفه عمده بر عهده دارند که باید به عنوان یک تکلیف دینی و ملی آنها را عملیاتی کنند، نخست تلاش در جهت رشد و تقویت باورهای اخلاقی و معنوی در جامعه که بی‌گمان تأثیر به‌سزایی در پیشگیری از مفسد اجتماعی دارد که نوعی مبارزه غیر مستقیم با مفسد اجتماعی تلقی می‌گردد.

وظیفه دوم مبارزه مستقیم با مفسد اجتماعی همراه با مطالبه‌گری و به کارگیری اقدامات عملی مؤثر در پیشگیری از مفسد اجتماعی است. این همان است که امام علی (ع) به عنوان یک مسؤل که نقش پیشوایی دارد، فرمود:

أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا وَ لَكُمْ عَلَيَّ حَقٌّ؛ فَأَمَّا حَقُّكُمْ عَلَيَّ فَالْصِّحَّةُ لَكُمْ وَ تَوْفِيرُ فَيْئِكُمْ عَلَيْنَا وَ تَعْلِيمُكُمْ كَيْلًا تَجْهَلُوا وَ تَأْدِيبُكُمْ كَيْمًا تَعْلَمُوا» (شريف رضى، بی تا، ص ۱۱۴) ای مردم! من بر شما حقی دارم و شما هم بر من حقی دارید. حق شما بر من آن است که از خیرخواهی شما دریغ نوزم، بیت المال را میان شما به عدالت تقسیم نمایم و شما را آموزش دهم تا نادان ننمایید و شما را تربیت نمایم تا راه و رسم زندگی را بدانید.

همان گونه که ملاحظه می‌شود، امام علی (ع) در این سخن نورانی به دو حقی که مردم بر گردن یک پیشوای دینی دارند اشاره کرده است، نخست اینکه پدران مردم را نصیحت کند و از آموزش عمومی و آگاهی‌بخشی به مردم دریغ نوزد: «فَالصِّحَّةُ لَكُمْ وَ تَعْلِيمُكُمْ كَيْلًا تَجْهَلُوا». و دیگر اینکه به طور مستقیم وارد عرصه شود تا در صورت ضرورت هر جا که لازم باشد افرادی را که به تباهی‌ها دامن می‌زنند ادب کند: «وَ تَأْدِيبُكُمْ كَيْمًا تَعْلَمُوا» با الهام از این سخن نورانی امام علی (ع)، بحث در دو گفتار پی‌گیری می‌شود.

الف: اقدامات پیشگیرانه از مفسد اجتماعی در توصیه به عموم مردم

از عوامل مؤثر در بازدارندگی از فساد و هر گونه آلودگی و انحرافی، احیا و تقویت باورهای اخلاقی و معنوی و تأکید بر کرامت‌های انسانی است؛ چراکه ارزش‌های ایمانی و اخلاقی، خود بزرگترین سرمایه برای صیانت جامعه و جلوگیری از انحراف و تحریف و فساد محسوب می‌گردند و بهترین و در عین حال کم هزینه‌ترین راه مبارزه با ریشه‌های

فتنه و فساد به حساب می‌آیند. از این رو، در این گفتار با الگوگیری از سخنان امام علی(ع) که آموزش عمومی و تقویت پایه‌های ایمانی و اخلاقی را از وظایف یک پیشوای دینی می‌داند، این گفتار بر آن است تا برخی عوامل و راه‌هایی که به طور غیر مستقیم، از گسترش فساد در جامعه جلوگیری می‌کند یادآور گردد.

۱. تقویت بنیه ایمان

ایمان حالتی معنوی است که در رشد و تعالی انسان تأثیر بسزا دارد؛ زیرا ایمان، هم جهت حرکت تکاملی را تعیین می‌کند، و هم مسیر را روشنی خاص می‌بخشد. قرآن کریم در این باره که ایمان نقش سازنده‌ای در تکامل انسان ایفا می‌کند، می‌فرماید: **وَلِيُؤْمِنُوا بِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْتَدُّونَ**؛ (بقره/۱۸۶) باید که به من ایمان آورند تا به رشد و پویایی دست یابند.

بنابراین، با توجه به این نقش ایمان بر امامان جامعه که نقش پیشوایی دارند لازم است در تقویت بنیه ایمان و گسترش آن در جامعه تلاش مضاعف نمایند؛ چراکه اگر ایمان گسترش یابد مفاسد اجتماعی کاهش می‌یابد. این واقعیت را از امام علی(ع) بشنویم که در اشاره به ارتباط تنگاتنگ خیانت با ضعف دینداری فرمود: **الْخِيَانَةُ دَلِيلٌ عَلَى قِلَّةِ الْوَزْعِ وَ عَدَمِ الدِّيَانَةِ** (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۴، ص ۱۱۴ قبانچی، ۱۴۲۱ق ج ۴، ص ۴۴۳) خیانت، دلیلی است بر پرهیزگاری اندک و نبود دینداری.

۲. تلاش در جهت خودسازی عمومی

با توجه به اینکه خطیب جامعه عالم دین است و به حکم «ان العلماء ورثة الأنبياء» (کلینی، ۱۳۶۵ق، ج ۱، ص ۳۲) نقش پیشوایی دارد، لازم است در امتداد رسالت انبیاء و هدایت پیشوایان معصوم حرکت کند، و در انجام رسالت خویش که به خودسازی جامعه کمک بسیار می‌کند، از هیچ کوششی دریغ نرزد؛ زیرا بهترین سرمایه‌گذاری برای هر دولت و ملتی، سرمایه‌گذاری در حوزه فرهنگ، معنویت، اخلاق، و تلاش در جهت تقویت روحیه مسئولیت‌شناسی و مسئولیت‌پذیری و گسترش تقوا و پاکی در جامعه است که خود بزرگترین پیروزی و موفقیت برای یک امت محسوب می‌گردد.

۳. الگوسازی و تلاش در معرفي الگوها

دست آفرینش، انسان را به گونه‌ای آفریده است که گویا الگوپذیری در متن خلقت او واقع شده است، او از شخصیت دیگران متأثر می‌گردد و خوی و مرام دیگران را به خود می‌گیرد. از این رو، مکتب اسلام از همه خواسته است تا مردان بزرگ الهی را الگوی خود قرار دهند و مانند آنان رفتار کنند. این همان است که قرآن کریم فرمود:

لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ (احزاب/۲۱) مسلم برای شما در [اقتدا به] رسول خدا سرمشقی نیکو

است.

قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ (ممتحنه/۴) قطعاً برای شما در [پیروی] از ابراهیم سر مشقی نیکو

است.

قرآن کریم، آنگاه که از ضرورت پیروی از شخصیت‌های برتر سخن می‌گوید، رشدیافتگی را امری طبیعی می‌داند که در پی الگوپذیری از آن‌ها حاصل می‌گردد. جریان موسی کلیم گواه این واقعیت است که او از معلمی بزرگ و برخوردار از علم الهی (کهف/ ۶۵) می‌خواهد به او اجازه دهد تا با پیروی و همراهی او به رشد و تعالی لازم دست یابد: **هَلْ أَتَبِعَكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلَّمْتَ زُشْدًا (کهف/ ۶۶)** آیا شما پیروی کنم تا آنچه به تو تعلیم داده شده و مایه صلاح و رشد است را به من بیاموزی؟

همانطور که قرآن همراهی با الگوهای رشدیافته را مایه رشد و تعالی می‌داند، همراهی و پیروی الگوهای منحط و رشدنیافته را نیز عامل انحطاط شخصیت معرفی کرده است، چنانکه در مورد پیروی از فرعون فرمود: **فَاتَّبِعُوا أَمْرَ فِرْعَوْنَ وَمَا أَمَرَ فِرْعَوْنَ بِشَيْءٍ؛ (هود/ ۹۷)** از فرمان فرعون پیروی کردند و فرمان فرعون رشدیافته نبود.

با توجه به نقش سازنده الگو در زندگی فردی و اجتماعی، بر امامان جمعه است که در شناسایی افراد و معرفی آنان به عنوان الگو تلاش نمایند و مهم‌تر از همه اینکه خود آنان که نقش پیشوایی دارند طوری رفتار کنند که خود به يك الگو معنوی تبدیل شوند تا همه بخواهند مانند آنان عمل نمایند و زندگی فردی و اجتماعی خویش را با آنان تطبیق دهند.

۴. آموزش عمومی و آگاهی بخشی

امامان جمعه در راستای وظیفه ملی و اسلامی که وظیفه دارند در قالب جهاد تبیین، به آگاهی‌های مردم بیفزایند، باید در کنار تقویت نماز جمعه مساجد را به عنوان پایگاه‌های معنوی و فرهنگی که نقشی مهم در تربیت جوانان و کاهش مفساد اجتماعی دارند تقویت کنند و با همکاری با ائمه جماعت برنامه‌های فرهنگی و آموزشی را در مساجد گسترش دهند و از این طریق به مقابله با انحرافات اجتماعی بپردازند. زیرا آموزش عمومی و ارتقای سطح آگاهی مردم از جمله راهبردهای مهمی است که نهاد امامت جمعه باید برای اصلاح جامعه و مقاومت در برابر تبهکاری‌ها آن را در دستور کار خود قرار دهد. ضرورت آگاهی‌بخشی به جامعه سخن امام رضا علیه السلام را تداعی می‌کند که فرمود: **لَوْ أَنَّ النَّاسَ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا (صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۷۵)**

۵. تلاش در گسترش نظارت عمومی و احیای فریضة امر به معروف

با توجه به نقش امر به معروف و نهی از منکر در پیشگیری از گسترش منکرها و مفساد اجتماعی بر امامان جمعه است که برای گسترش نظارت عمومی و احیای امر به معروف و نهی از منکر در سطح جامعه از ظرفیت‌های نهاد امامت جمعه بهره بگیرند تا احساس مسئولیت در همگان تقویت شود و به استناد «**كُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ**» همه در امر مبارزه با منکرها و تباهی‌ها مشارکت نمایند؛ زیرا این امر به معروف و نهی از منکر است که امنیت و آسایش را به ارمغان می‌آورد و از مفساد و تباهی‌های اجتماعی جلوگیری می‌کند. سخن امام باقر (ع) گواهی روشن بر این واقعیت است که در اشاره به آثار و برکات امر به معروف و نهی از منکر که فرمود:

إِنَّ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيَ فَرِيضَةٌ عَظِيمَةٌ بِهَا تُقَامُ الْفَرَائِضُ وَتَأْمَنُ الْمَذَاهِبُ وَتَجُلُّ الْمَكَاسِبُ وَتُرَدُّ الْمَظَالِمُ وَتَعْمُرُ الْأَرْضُ وَيَنْتَصِفُ مِنَ الْأَعْدَاءِ وَ يَسْتَقِيمُ الْأَمْرُ» (حر عاملی؛ ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۲۲۵) امر به معروف و نهی از منکر فریضه‌ای

بزرگ است که در پرتو آن، سایر واجب‌ها اجرا می‌شود. راه‌ها امن می‌گردد، تجارت و دادوستد حلال گشته و ظلم و ستم از جامعه برچیده می‌شود، و از دشمنان انتقام گرفته می‌شود.

ب: اقدامات پیشگیرانه از مفسد اجتماعی در تقابل مستقیم همراه با مطالبه‌گری

افزون بر اینکه امامان جمعه می‌توانند با تقویت بنیهٔ ایمان، آموزش عمومی، تربیت و هدایت جامعه و مانند آن، به طور غیر مستقیم با مفسد اجتماعی مبارزه کنند، با حمایت حاکمیت می‌توانند به صورت مستقیم همراه با مطالبه‌گری با مفسد و آسیب‌های اجتماعی مبارزه کنند. و در این باره با بهره‌گیری از سخن نورانی امام علی علیه السلام قاطعیت را چاشنی کار خود قرار دهند که فرمود: **الْوَفَاءُ لِأَهْلِ الْعَدْرِ عِنْدَ اللَّهِ وَالْعَدْرُ بِأَهْلِ الْعَدْرِ وَفَاءٌ عِنْدَ اللَّهِ** (شریف رضی، بی تا، ص ۱۲۰۱) وفاداری با خیانتکاران، نزد خدا خیانت است و خیانت با دغلكاران نزد خدا، وفاداری است.

خوب است امامان جمعه که نقش پیشوایی جامعه را بر عهده دارند این قاطعیت را از امام پیشوای عدالت علی علیه السلام بیاموزند که قاطعیت آن حضرت با دوستان خیانتکار مثال زدنی است. برخورد آن حضرت با «شریح بن حارث» (شریف رضی، بی تا، ص ۸۳۳) «زیاد بن ابیه» (همان، ص ۹۶۱) و نیز برخورد قاطع با برخی از کارگزاران دستگاه حکومتی، (همان، ص ۸۱۰) همه و همه نمونه‌هایی از برخورد آن حضرت با کارگزاران خیانتکار می‌باشد.

مهم‌ترین راه‌هایی که امامان جمعه را کمک می‌کند تا با به‌کارگیری این راه‌ها بتوانند با مفسد اجتماعی همراه با مطالبه‌گری مبارزه کنند، عبارتند از:

۱. بازرسی و نظارت

هرچند در اخلاق اسلامی و سیستم حکومتی اسلام، اصل بر امانتداری و نفي خودکامگی کارگزاران نظام است اما این، دلیل نمی‌شود که آنان را به حال خود وانهاد و از اصل دیگری به نام اصل نظارت مستمر غفلت نمود؛ چراکه این نظارت، به امانتداری، درستکاری بیشتر و جلوگیری از سوء استفاده از قدرت می‌انجامد. چه خوب است امامان جمعه در اجرای این اصل، هم توجه مدیران را به ضرورت نظارت و بازرسی جلب کنند و تأکید نمایند که هر مدیری بر زیر مجموعه خود نظارت مستمر داشته باشد، و هم خود آنان در حیطهٔ اختیارات خود، از افراد امین و با تجربه و نیز از نیروی مردمی بهره‌بگیرند و بر مدیران نظارت داشته باشند تا اگر خطایی از آنان سرزند به آنان تذکر دهند.

ضرورت نظارت بر رفتار مدیران و کارکنان را از امام علی (ع) بیاموزیم که در توصیه به این ضرورت از تعبیر و مفاهیمی همچون «ثُمَّ تَفَقَّدَ أَعْمَالَهُمْ»، «تَحَفُّظٌ»، «وَابْعَثِ الْعُيُونَ» و «تَعَاهِدْكَ فِي السَّرِّ لِأَمْرِهِمْ» بهره‌گرفته است. (همان، ص ۱۰۱۱-۱۰۱۲)

۲. مبارزه با تبعیض و بی‌عدالتی

همان‌گونه که امام علی (ع) در زمان تصدی خلافت، کارگزاران خود را به عدالت و پرهیز از هر نوع امتیازخواهی منع می‌کرد، امامان جمعه نیز در امر مبارزهٔ غیر مستقیم با مفسد اجتماعی، مدیران را که در نظام مدیریتی عهده‌دار مسئولیتی هستند، به رفتار عادلانه با مردم و پرهیز از زیاده‌خواهی که بروز مفسد در اجتماع را اجتناب‌ناپذیر می‌کند،

دعوت کنند، و این فراز فرازمند امام علی(ع) را به سمع و نظر مدیران برساند که فرمود: **إِيَّاكَ وَالْإِسْتِثْنَاءَ بِمَا النَّاسُ فِيهِ أَسْوَةٌ**؛ (همان، ص ۵۹۰) از امتیازخواهی و از اینکه چیزی به خود اختصاص دهی که بهره مردم در آن یکسان است، بپرهیز.

۳. تأکید بر تکلیف‌گرایی مدیران و امانتداری نسبت به مسئولیت‌ها

با توجه به اینکه نوع نگاه مدیران به پست مورد تصدی از امور بسیار مهمی است که در شکل‌گیری اخلاق مدیران نقشی بسزایی ایفا می‌کند، بر امامان جمعه است مسئولیت‌های سنگین آنان را گوشزد نمایند و یادآور شوند پست و مقامی که در اختیار دارند، امانتی سنگین است نه عنوانی نان و نامدار، چنانکه امام علی(ع) در ضرورت این نگاه فرمود: **إِنَّ عَمَلَكُمْ لَيْسَ لَكُمْ بِطُعْمَةٍ وَ لَكِنَّهُ فِي عُنُقِكُمْ أَمَانَةٌ**؛ (همان، ص ۸۳۹) منصبی که داری نه طعمه که امانتی بر عهده توست.

بدیهی است افزون بر پست و مقام، اموال عمومی نیز که در اختیار کارگزاران است امانت‌های عمومی است که باید در حفظ آن بکوشند و از خیانت به آن پرهیز نمایند. امام علی(ع) در تأکید بر رعایت این امانت فرمود: **و فِي يَدَيْكَ مَالٌ مِنْ مَالِ اللَّهِ وَ أَنْتَ مِنْ خَزَائِنِهِ**؛ در دستان تو اموالی از ثروت‌های خداوند بزرگ است و تو خزانه‌دار آنی.

۴. مطالبه‌گری در اجرای بیانیه هشت ماده رهبر انقلاب در مبارزه با مفاسد مالی

از آنجا که مفاسد مالی و اقتصادی گسترده است و در صدر دیگر مفاسد قرار دارد، رهبر معظم انقلاب حضرت آیت الله خامنه‌ای، درخصوص مبارزه همه‌جانبه با مفاسد مالی و اقتصادی، خطاب به سران قوای وقت، فرمان مهم هشت ماده‌ای را صادر کردند. معظم له در این بیانیه رؤسای محترم قوای سه‌گانه را موظف کردند تا به منظور مبارزه بی‌امان با مفاسد مالی و اقتصادی ستادی تشکیل دهند تا هر یک از قوا از ظرفیت‌های خود بهره‌گیرند و در امر مبارزه با مفاسد اقتصادی اقدامی جدی به عمل آورند.

با توجه به اهمیت این بیانیه، بر امامان جمعه است که از جایگاه نهاد امامت جمعه استفاده کنند و پیوسته ضرورت اجرای این بیانیه را گوشزد نمایند و با مطالبه‌گری‌های مسئولانه خود، به کوتاهی در اجرای این بیانیه هشدارهای لازم را به گوش مخاطبان این بیانیه برسانند.

۵. همکاری با نهادهای ذیربط در مبارزه با مفاسد اجتماعی

یکی از راه‌های مقابله مستقیم با مفاسد اجتماعی این است که نهاد امامت جمعه با سازمان‌ها و نهادهایی که برای مقابله با فساد در سطح کشور تأسیس شده‌اند، همراهی و همکاری کند. این سازمان‌ها عبارتند از:

- ستاد هماهنگی مبارزه با مفاسد اقتصادی و مالی
- شورای دستگاه‌های نظارتی کشور
- کمیته‌های سلامت اداری و صیانت از حقوق مردم در دستگاه‌های اجرایی

- کمیته مبارزه با فساد، تقلب و پول شویی دیوان محاسبات کل کشور
- شورای عالی مقابله و پیشگیری از جرائم پول شویی و تأمین مالی تروریسم
- اداره مبارزه با پول شویی در بانکها
- کمیسیون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات
- مرجع ملی کنوانسیون مبارزه با فساد
- هیئت های عالی نظارت بر حسن اجرای قانون تخلفات اداری در دستگاه های اجرایی
- مرکز مطالعات و پژوهش های سلامت اداری و مبارزه با فساد قوه قضاییه.
- و در نهایت، همکاری با نیروی انتظامی در شناسایی و پیشگیری از مفاسد اجتماعی.

نتیجه گیری و جمع بندی

در جمع بندی این نوشته باید گفت: هرچند همگان وظیفه دارند تا در بستر امر به معروف و نهی از منکر یکدیگر را به معروف ها توصیه نمایند و از منکرها که شامل انواع مفاسد اجتماعی می شود باز دارند، اما در این میان خطیبان جمعه، به دلیل مسؤلیت خطیری که بر عهده دارند رسالتشان سنگین تر است. سنگینی رسالت آنان به این دلیل است که آنان نمایندگان حاکمیت محسوب می گردند و برخلاف دیگران، از قدرت لازم که از حاکمیت گرفته شده، برخوردار می باشند. از این رو، آنان برای موفقیت در انجام رسالتشان می توانند هم با اقدامات پیشگیرانه از مفاسد اجتماعی مانند تقویت بنیه ایمان، آموزش عمومی تلاش در گسترش نظارت عمومی و احیای فریضة امر به معروف و مانند آن در توصیه به عموم مردم ایفای نقش نمایند، و هم در تقابل مستقیم با مفاسد اجتماعی مانند مبارزه با تبعیض و بی عدالتی، بازرسی و نظارت، همکاری مستقیم با نهادهای ذیربط در مبارزه با مفاسد اجتماعی و مطالبه گری در اجرای بیانیه هشت ماده رهبر انقلاب در مبارزه با مفاسد مالی رسالتشان را به انجام برسانند.

فهرست منابع

قرآن کریم.

۱. بروجردی، سید حسین. (بی تا). **جامع احادیث شیعه**. بی جا: بی نا.
۲. بی هاشمی خمینی، محمدحسن. (۱۳۷۸ش). **توضیح المسائل مراجع**، مطابق با فتاوی دوازده نفر از مراجع معظم تقلید، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳. جعفریان، رسول. (۱۳۸۱ش). **دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه از روزگار صفوی**، قم: انتشارات انصاریان.
۴. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۸ق). **الفصول المهمة في اصول الاثمة**، قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا (ع).
۵. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۳ق). **وسائل الشیعه**، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۶. حسینی عاملی، محمدجواد. (بی تا). **مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه**، قم: آل البیت.
۷. حکیم، محمدسعید. (۱۴۱۵ق). **منهاج الصالحین**، بیروت: دار الصفوة.
۸. حلّی، ابن ادریس، (۱۴۱۰ق). **السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی**، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۹. خمینی، روح الله. (۱۳۴۳ق). **تحریر الوسيله**، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۰. خمینی، روح الله. (۱۳۸۶ش). **صحیفه امام**، تهران: مؤسسه نشر آثار امام خمینی.
۱۱. خمینی، روح الله. (۱۲۷۲ش). **استفتائات**، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۲۷ق). **المفردات فی غریب القرآن**، قم: طلیعه نور.
۱۳. سیوطی، جلال الدین. (۱۴۰۱ق). **الجامع الصغیر**، بیروت: دار الفکر للطباعة والنشر.
۱۴. شافعی، محمد بن ادریس. (بی تا). **الامم**، بیروت: محمد زهری نجار.
۱۵. شریف رضی. (بی تا). **نهج البلاغه**، شرح و ترجمه فیض الاسلام. بی جا: بی نا.
۱۶. صدوق محمد بن علی. (۱۳۳۸ش). **معانی الأخبار**، قم: جامعه مدرسین.
۱۷. صدوق، محمد بن علی. (۱۳۸۵ق). **علل الشرایع**، نجف اشرف: حیدریه.
۱۸. صدوق، محمد بن علی. (۱۴۰۴ق). **عیون اخبار الرضا**، بیروت: اعلمی.
۱۹. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۱ق). **تهذیب الاحکام**، بیروت: دارالتعارف.
۲۰. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). **الخلاف**، قم: جامعه مدرسین.
۲۱. فیض کاشانی. (۱۴۰۶ق). **الوافی**، اصفهان: کتابخانه امیر المؤمنین.
۲۲. قبانچی، سید حسن. (۱۴۲۱ق). **مسند امام علی**، بیروت: الاعلمی.

۲۳. الكاسانى الحنفى، ابوبكر بن مسعود. (۱۳۹۴ق). **بدائع الصنائع فى ترتيب الشرائع**، بيروت: دار الكتب العربى.

۲۴. كاشف الغطاء، جعفر بن خضر. (۱۳۸۰ش) **كشف الغطاء عن مبهمات الشريعة الغراء**، قم: بوستان كتاب.

۲۵. كلينى، محمد بن يعقوب. (۱۳۶۵ق). **الكافى**، تصحيح و تعليق على اكبر غفارى، تهران: دار الكتب الاسلاميه.

۲۶. محدثى، جواد. (۱۳۸۳ش) **نماز جمعه در نگاه امام خمينى**، **مجله حكومت اسلامى** شماره ۳۲.

۲۷. محقق بحراني. (بى تا). **الحدائق الناظرة**، قم: جامعة مدرسين.

۲۸. محقق حلى، جعفر بن حسن. (۱۴۰۹ق). **شرائع الاسلام فى مسائل الحلال و الحرام**، تهران: صادق

شیرازى.

۲۹. نجلى، محمد حسن. (۱۳۶۵ش). **جواهر الكلام**، تهران: دارالكتب الاسلاميه.

۳۰. نورى، حسين. (۱۴۰۸ق). **مستدرک الوسائل**، (چاپ دوم). بيروت: آل البيت.

پیش از انتشار (ناوید اسنه)